

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991 – 2011 рр.)

У статті аналізуються процеси зародження за часів радянської України неформальних громадських організацій національно-демократичного спрямування, що стали передумовою формування багатопартійності після відміни ст. 6 Конституції УРСР. Прослідковується у хронологічному порядку та систематизованому вигляді еволюція політичних партій в незалежній Україні, їх місце та роль у політичній системі, зміна розстановки сил у Верховній Раді, реальне співвідношення між лівими, центристами та правими у різні періоди сучасної історії України.

Ключові слова: політична система, політичні партії, політична ідеологія, багатопартійність, політичне структурування, ліві, праві, центристи, фракція.

Роль і місце партій в політичній системі України, їх класифікація за ідеологічними ознаками є чи не найзаплутанішою проблемою та такою, що доволіно трактується різними авторами, особливо з точки зору їх програмних цілей та сповідування тих чи інших політичних ідеологій. Мабуть, саме з цих причин серед історичних досліджень періоду незалежної України практично відсутні роботи, в яких систематизовано, в хронологічній послідовності висвітлювались би питання зародження та розвитку багатопартійності в Україні, еволюції політичних партій та їх впливу на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, в першу чергу через парламентську діяльність. В окремих же статтях, в основному політологічних, увага концентрується не на ідеологічних типах тих чи інших партій, а на передвиборних програмах чи партійних керівниках. Пояснити це можна ідеологічною невизначеністю більшості самих партій, які створюються не під конкретну політичну ідеологію, а під лідера чи поточну ситуацію, тому і самі їх назви носять скоріше рекламний, ніж змістовний характер.

Завдання даної статті – певною мірою нівелювати прогалини у баченні місця і ролі партій в загальноісторичному процесі в Україні, прослідкувати еволюцію політичних партій від зародження багатопартійності до нинішнього стану, дотримуючись основоположного принципу, що будь-який політичний рух, тим більше організований, спирається на одну з політичних ідеологій – лібералізм, консерватизм, соціал-демократію (або соціалізм), комунізм, націоналізм, фашизм. Враховується також класифікація партій за ідеологічними типами – ультраліві, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, праві, ультраправі, а також за відношенням до влади – провладні чи опозиційні.

Створенню політичних партій в Україні передували громадські організації якісно нового типу, зародження яких, на відміну від доперестройкового періоду, не ініціювалося правлячою партією, тобто КПРС – КПУ. Започаткувала цей процес аварія на Чорнобильській АЕС, котра, окрім економічної та соціальної, мала ще й політичну ціну. Реакцією на катастрофічні екологічні наслідки цієї аварії стало утворення в грудні 1987 р. асоціації «Зелений світ», яку заснували Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. Головою «Зеленого світу» обрали письменника і лікаря Юрія Щербака.

У цілому перебудовні процеси в СРСР сприяли активізації національно-визволь-

ного руху в Україні, який цілком логічно розпочався з культурництва і просвітництва. Саме такий підхід надихнув О. Гончара звернутися 20 червня 1987 р. з листом до М. Горбачова, в якому було запропоновано терміново здійснити заходи «конституційного захисту» української мови, ввести її обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України. На цьому листі Горбачов написав резолюцію, адресовану О. Яковлеву і В. Щербицькому, такого змісту: «К письму т. Гончара я питаю большое доверие. Но он просит реальных шагов. Обдумайте, что надо сделать. Нужен совет с общественностью».

У ЦК Компартії України «поради з громадськістю» замінили консультаціями з провідними вченими. Утворена комісія на чолі з академіком АН УРСР В. Трефіловим висловила думку, що впровадження державної мови як юридичної норми не дасть жодних результатів, крім сплеску націоналістичних настроїв. Тоді мовне питання взяла в свої руки громадськість, і в лютому 1989 р. було офіційно створене Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Кількість членів організації, яка на початку 1989 р. не перевищувала 10 тис. осіб, у жовтні наступного року зросла до 150 тис.

У другій половині 80-х рр. суспільно-політичне життя в СРСР в цілому та Україні зокрема швидко прискорювало свій темп. Культурництво і просвітництво почало переростати в політичну боротьбу. Восени 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). Члени клубу на чолі з С. Набокою, Л. Мілявським, О. Шевченком та О. Матусевич влаштували вечори, присвячені актуальним проблемам екології, стану культури, «білим плямам» історії. Клуб одним з перших порушив питання про голодомор 1932-1933 рр., висунув вимогу звільнення всіх політичних в'язнів, а 9 березня 1988 р. уперше після 1971 р. відзначив несанкціонованим мітингом шевченківські дні біля пам'ятника Кобзарю навпроти університету.

«На грані фолу» діяли й деякі інші молодіжні організації – офіційно утворене у жовтні 1987 р. львівське «Товариство Лева», Українознавчий клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада».

На травень 1989 р. таких «екстремістських», за визначенням властей, організацій в усій Україні налічувалося не менше п'ятнадцяти. Як правило, їхніми лідерами були колишні політичні в'язні.

Улітку 1987 р. відновилося діяльність Української гельсінської групи (УГГ). Головну роль в її відродженні відіграли дисиденти, які першими вийшли з таборів – В'ячеслав Чорновіл, Богдан Горинь, Михайло Горинь та ін. Незабаром почав виходити, вже на легальних підставах, перший опозиційний друкований орган – «Український вісник».

У серпні 1987 р. побачив світ відкритий лист В. Чорновола до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, в якому викладалися основні програмні вимоги відновленої правозахисної організації. Автор переконував керівництво КПРС у необхідності вироблення нового курсу національної політики. Зокрема, Чорновіл виступав за розширення прав союзних республік, повернення національним мовам у повному обсязі державних прав, закликав до ліквідації «білих плям» вітчизняної історії і реабілітації ОУН, УПА, жертв репресивних акцій хрущовських і брежнєвських часів. Він протестував проти фальшивої пропагандистської тези про злиття націй, за якою приховувалася русифікація, проти утисків церкви і священнослужителів.

У липні 1988 р. УГГ була перейменована в Українську гельсінську спілку (УГС). У цей час вона вже була не стільки правозахисною, скільки загальнополітичною організацією. Обласні відділення УГС існували в дев'яти областях. Була оприлюднена «Декларація принципів», на базі якої провадилося партійне будівництво по всій Україні.

Друга опозиційна організація – Українська демократична спілка (УДС), сформована як українська частина Демократичного союзу, що виник у травні 1988 р. на установчому з'їзді в Москві й проголосив себе першою в Радянському Союзі політичною партією (КПРС розглядалася як державна партія, тобто не як партія). Майже відразу УДС відірвався від загальносоюзної організації і прийняв радикальну політичну програму, аж до відокремлення УРСР від Радянського Союзу.

Поступово зміцнювалася ідея створення масової громадсько-політичної організації республіканського масштабу, що отримала новий стимул після створення Естонського народного руху і Латиського та Литовського народних фронтів. Незважаючи на організовану партійним керівництвом кампанію проти Народного руху України за перебудову (НРУ), вона дала зворотний результат. Почалася розбудова рухівських структур на місцях. Наприкінці березня 1989 р. утворилася перша крайова організація Руху – Тернопільська. У травні відбулася установча конференція Львівської регіональної організації НРУ. Її документи були істотно радикальніші, ніж розроблений київськими письменниками і науковцями проект програми НРУ. Керівна роль КПРС у декларації львів'ян зовсім не згадувалася, а монополія державної партії на владу прямо заперечувалася. У липні створені Київська та Чернігівська регіональні організації НРУ. Протягом серпня обласні організації сформувалися в Івано-Франківську, Донецьку, Луцьку, Дніпропетровську, Чернівцях.

8-10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Руху, який продемонстрував, що в його рамках об'єдналися дві суспільно-політичні течії – помірковані і радикали. Перші виступали за суверенну Україну в рамках реорганізованої союзної федерації і за лібералізацію порядків у КПРС. Другі – колишні політв'язні В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь, С. Хмара – наполягали на виході України зі складу СРСР, утвердженні в суспільстві повноцінного плюралізму.

Розроблені завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ Леонідом Кравчуком контрзаходи проти з'їзду – подати його як «розгул антисоціалістичних пристрастей» і тим самим створити «реальну сприятливу політичну ситуацію для розгортання широкої роботи по дискредитації з'їзду» – провалилися.

Усе ж таки Центральний комітет КПУ ухвалив постанову «Про роботу в зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову (НРУ)», котра включала 15 пунктів практичних заходів, зокрема, створення спеціалізованих груп для протидії Рухові, використання для цього засобів масової інформації, активізацію роботи правоохоронних органів. Проте всі ці приготування до безкомпромісної боротьби з Рухом були зруйновані М. Горбачовим. 28 вересня 1989 р. пленум ЦК Компартії України у присутності генерального секретаря ЦК КПРС розглянув питання про зміну керівництва республіканської партійної організації. Володимир Щербицький подав у відставку, а на заміну йому державна партія не зуміла висунути авторитетного, масштабного керівника, попри те, що життя вимагало лідерів не за посадою, а за рівнем підготовки та практичних дій.

Процеси політичного структурування суспільства, формування багатопартійності прискорили вибори до Верховної Ради УРСР 4 березня 1990 р. Сприяла цьому і діяльність Народного руху України.

На початок 1991 р. було зареєстровано 13 політичних партій. Однак сукупна їх чисельність (за винятком комуністичної) не перевищувала 30 тис. осіб.

Політичні партії поділялися на три течії: національно-демократичну, ліберально-демократичну і комуністичну. Переважна більшість партій національно-демократичного спрямування входили в Народний рух України.

Однією з перших організувалася Українська республіканська партія (УРП), яка представляла центристську силу серед націонал-демократів. Установчий з'їзд відбувся у Києві в квітні 1990 р. У партії тоді налічувалося 219 осередків, які охоплювали майже всі області. Кадрову основу партії складала Українська гельсінська спілка. Загальна чисельність УРП не перевищувала 2300 осіб, але політичний вплив на населення був досить помітний, особливо у західних областях України.

До Верховної Ради УРП провела 12 своїх представників. Головою УРП був Левко Лук'яненко, його заступником став Степан Хмара. Наприкінці 1990 р. УРП була офіційно зареєстрована – першою серед політичних партій України.

Ліберально-демократичний напрям політичного спектра представляли Демократична партія (ДемПУ), Ліберально-демократична партія (ЛДПУ), Соціал-демократична партія (СДПУ), Об'єднана соціал-демократична партія, Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Партія зелених України (ПЗУ).

Що ж стосується комуністів, то в грудні 1990 р. відбувся другий етап XXVIII з'їзду КПУ, де було прийнято статут, який визначав ідейну й організаційну єдність Компартії України в рамках КПРС.

Представники Демократичної платформи в КПРС в Україні організаційно оформилися ще в лютому 1990 р. на зустрічі представників партклубів у Харкові. А в липні того ж року вони створили організаційний комітет з підготовки і проведення установчого з'їзду нової партії – Партії демократичного відродження України.

Ідеологічні позиції членів ПДВУ формувалися як соціал-демократичні або ліберально-демократичні. Обрана назва партії була певним компромісом між представниками обох течій. Всі члени ПДВУ відстоювали пріоритетність прав людини перед правами будь-якої соціальної або національної спільноти, а також пріоритетність прав народу перед правами держави. ПДВУ прагнула переходу до «соціальної, екологічно орієнтованої ринкової економіки».

У грудні 1990 р відбувся також установчий з'їзд ДемПУ. На час з'їзду в партії налічувалося 2,7 тис. членів. У Верховній Раді УРСР вона мала 25 депутатів. У маніфесті ДемПУ підкреслювалася відданість партії традиціям української соціал-демократії. Проте в подальших документах згадок про соціал-демократичні цінності вже не було, партія стала ідеологічно невизначеною.

Трохи раніше, наприкінці грудня 1990 р., відбулися Другі Всеукраїнські збори (з'їзд) Народного руху України. Делегати представляли 632 тис. членів організації. Основна їх кількість (майже 57 відсотків) представляла три області Галичини (Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську) і м. Київ. Понад дві третини делегатів були людьми розумової праці – інженерно-технічні працівники, службовці, наукова і творча інтелігенція.

НРУ на момент свого другого з'їзду складався з чотирьох десятків політичних і громадських організацій, у тому числі 14 партій. Найчисельнішими серед делегатів були представники ТУМ ім.Т.Шевченка (25,3 відсотка) й УРП (12,6 відсотка).

На з'їзді були розглянуті і затверджені доповнення до програми і статуту, скорочено назву організації (знято слова «за перебудову»). Головною метою діяльності НРУ визнавалося відновлення незалежності України. Ідея співробітництва з КПРС тепер відкидалася. Гострі суперечки виникли при обговоренні допуску в Рух представників Комуністичної партії. Від імені львівської делегації С. Хмара запропонував відзначити у статуті НРУ, що КПРС – «найлютіший ворог народу», що член КПРС не має права бути членом НРУ. І хоч більшість делегатів не сприйняла спроби пошуків нових «ворогів народу», були ухвалені, однак, такі положення:

а) індивідуальним членом НРУ не може бути член політичної організації, керівні органи якої знаходяться за межами України;

б) асоціативними членами НРУ не можуть бути організації, мета і програма яких суперечать програмі Руху.

Кардинально змінилася розстановка політичних сил в Україні після 24 серпня 1991 р. В цей день на позачерговій сесії Верховної Ради прийнято Акт проголошення незалежності України. УРСР припиняла своє існування. Народжувалася самостійна Україна.

26 серпня 1991 р. президія Верховної Ради України ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України. В цей же день відбувся останній пленум ЦК КПУ, на якому було схвалено рішення «про повну самостійність Компартії України». На період тимчасового припинення діяльності партійних структур пленум ЦК доручив репрезентувати інтереси партії десятьом народним депутатам України – І. Бойку, С. Дорогунцову, С. Камінчуку, В. Курашику, В. Лісовенку, Є. Мармазову, В. Петренку, К. Продану, В. Тризні, Г. Харченку.

30 серпня президія Верховної Ради України ухвалила указ про заборону діяльності КПУ, внаслідок чого значна група людей була виведена за межі політичної і соціальної гри, а це призвело до зміни розстановки політичних сил у суспільстві.

Розслідування, проведене правоохоронними органами, не встановило складу

злочину в діях КПУ та її керівників усіх рангів. Це засвідчує постанова про відмову в порушенні кримінальної справи щодо посадових осіб ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів та райкомів партії за фактами відомостей про їхню причетність до підтримки антиконституційного ГКЧП через брак у їхніх діях складу злочину. Повторна перевірка підтвердила цю постанову.

Рішення про заборону Компартії України було зустрінуте неоднозначно. Голова комісії Верховної Ради з питань законодавства й законності О. Коцюба вніс пропозицію скасувати це, на його думку, незаконне рішення. Міністр юстиції В. Бойко заявив, що заборона діяльності Компартії України суперечить правовим нормам і створює небезпечний прецедент, який «дозволить надалі забороняти в такий же спосіб діяльність інших партій або громадських об'єднань».

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради про саморозпуск, не означали, що комуністи зникли з політичного життя. 26 жовтня 1991 р. ряд колишніх апаратників і рядові члени Компартії України організували в Києві установчий з'їзд нової партії. Вона залишалася на комуністичній платформі, хоч була названа Соціалістичною партією України. Лідером СПУ став Олександр Мороз.

У березні 1993 р. у Макіївці відбулася Всеукраїнська конференція комуністів, делегати якої відкинули думку про створення нової партії, а ухвалили рішення про підготовку чергового з'їзду Компартії України.

14 травня цього ж року президія Верховної Ради спеціальною постановою розглянула питання про укази від 26 і 30 серпня 1991 р. Ця постанова складалася з двох коротких пунктів:

«1. Громадяни України, які були членами Компартії України (КПРС), не можуть без рішення суду визнаватись причетними до державного перевороту 19-21 серпня 1991 р. і зазнавати будь-яких обмежень через свою колишню належність до КПРС.

2. Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть утворювати партійні організації відповідно до чинного законодавства України».

Отже, ця постанова не скасувала заборони на діяльність Компартії України. За порадою О. Коцюби, було застережено, що відновлюють свою діяльність члени Компартії України, а не сама КПУ. Тому відновлювальний з'їзд став можливим. 19 червня 1993 р. комуністи провели такий з'їзд у Донецьку та обрали лідером нової КПУ колишнього другого секретаря Донецького обкому КПУ Петра Симоненка.

У червні 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про об'єднання громадян», який визначив правові основи діяльності політичних партій. Після цього у 1992–1994 рр. відбулося різке зростання чисельності політичних партій. Кількість їх переважила за три десятки.

У 1992 р. відбулося два з'їзди Народного руху України – в лютому-березні і в грудні. На першому з них керівниками НРУ було обрано трьох співголів – І. Драча, М. Гориня і В. Чорновола. На з'їзді і після нього розгорталися гострі дискусії: брати участь в уряді чи ставати в опозицію до нього?

У прийнятих документах проголошувалося, що Рух виступатиме за консолідацію суспільних сил, які підтримують державотворчий процес, і сприятиме діям президента України та забезпеченню ефективного функціонування системи влади, але перебуватиме у конструктивній опозиції до виконавчих структур. Не дивно, що така розпливчата резолюція не заборонила діячам Руху приєднуватися до безпартійної (після заборони КПРС) «партії влади». Вони «входили у владу», обіймаючи відповідальні посади в адміністрації президента, уряді, посольствах. Боротьбу ж із владою продовжили тільки ті, хто гуртувався навколо В'ячеслава Чорновола.

У жовтні 1992 р. Центральний провід Руху заявив, що його ставлення до уряду Л. Кучми залежатиме від успіхів реформаторської діяльності останнього. Кучма запросив на посаду першого віце-прем'єра І. Юхновського, а ще два члени Руху – М. Жулинський і В. Пинзеник – стали віце-прем'єрами.

У грудні 1992 р. завершилося перетворення НРУ в політичну партію, після чого почала хиріти Українська республіканська партія. На з'їзді УРП у травні 1992 р. від

неї відколосилося радикальне крило на чолі з С. Хмарою. Головою УРП став М. Горинь, почесним головою – Л. Лук'яненко.

Ряд політичних партій разом з підприємницькими колами на початку 1992 р. заснували об'єднання демократичних сил «Нова Україна». Тоді ж була утворена Селянська партія України (СелПУ), яка відстоювала інтереси директорського корпусу в сільському господарстві й активно протидіяла перетворенню землі на товар.

Найчисленнішими у 1993 р. були: КПУ (140 тис. членів), НРУ (50 тис. членів) і СелПУ (лідер – С. Довгань, 80 тис. членів до утворення Аграрної партії України – АПУ). Однак в ієрархії інститутів політичної системи партії (за винятком тих, які мали власні фракції в парламенті) посідали другорядне місце. Їхній вплив на політичні процеси обмежувався можливостями лідерів у структурах влади, організацією масових акцій протесту для тиску на органи влади (особливо – у партій лівого спрямування) та створенням громадської думки через виступи своїх лідерів у засобах масової інформації. В результаті партії не відіграли великої ролі ні в парламентських, ні тим більше – у президентських виборах 1994 р.

Разом з тим з середини 90-х років процес утворення партій активізувався.

На політичній арені з'явилася Соціал-демократична партія України (об'єднана). Вона була утворена в січні 1995 р. на установчому з'їзді трьох політичних сил – Соціал-демократичної партії України, Української партії справедливості і Партії прав людини. Соціал-демократія українського взірця виявилася зміщеною у політичному спектрі в бік центру, тому що комуністи й соціалісти представляли інтереси тих прошарків суспільства, які заперечували ринок.

СДПУ(о) очолив колишній міністр юстиції В. Онопенко. З кількох тисяч під час утворення чисельність партії зросла до 43,6 тис. членів на початку 1998 р. У партію увійшли люди з великими капіталами, і В. Онопенко змушений був подати у відставку. Серед соціал-демократів посилювався вплив одного із засновників об'єднаної партії, президента Спільки адвокатів України Віктора Медведчука.

У лютому 1996 р. виникла Народно-демократична партія (НДП), утворена шляхом злиття трьох політичних сил – Партії демократичного відродження України, Трудового конгресу та об'єднання «Нова Україна». Головою цієї центристської партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ Анатолій Матвієнко. Керівництво НДП склалося з представників «партії влади» – О. Дьоміна, О. Ємця, Є. Кушнар'ова, І. Плюща, В. Пустовоїтенка та ін. Чисельність партії на початку 1998 р. дійшла до 22 тис. членів. Так сталося, що А. Матвієнко не знайшов спільної мови з іншими керівниками, і на чолі партії опинився В. Пустовоїтенко.

Після парламентських виборів 1994 р. право на утворення депутатських фракцій (їхня чисельність повинна була перевищувати 10 осіб) одержали тільки чотири політичні партії: комуністи (90 депутатів), Народний рух (22 депутати), СелПУ (21 депутат) і соціалісти (15 депутатів). Спікером Верховної Ради України 13-го скликання було обрано Олександра Мороза, лідера Соціалістичної партії України.

Характерною ознакою часу стало те, що «партія влади» поступово втрачає свій безпартійний характер. Одна за одною в суспільстві почали утворюватися політичні партії, засновані на різних ідеологічних і політико-економічних концепціях – соціал-демократичній, ліберальній, консервативній.

Після довиборів 1997 р. загальна кількість депутатів збільшилася до 415. Тепер у парламенті були представлені 22 політичні партії (з наявних 41). Проте достатню кількість депутатів для утворення фракції мали тільки три партії – КПУ, блок СПУ-СелПУ і Народний рух України. Склад груп і партійних фракцій постійно змінювався через різні обставини парламентського й загальнополітичного життя. Чимраз більше депутатів з правого і лівого флангів, а також й тих, хто не визначився раніше, почали тяжіти до центру.

Напередодні виборів до Верховної Ради 1998 р. кількість політичних партій сягнула за півсотню. Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків. Звичайно, що виборцям було надзвичайно складно розібратися у величезній кількості партій, блоків

та окремих прізвищ кандидатів. До того ж одночасно з виборами до Верховної Ради проводилися вибори до місцевих рад. Тому ще під час передвиборчої кампанії партії і блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники добре його запам'ятали.

У багатомандатному загальнодержавному окрузі всі депутатські місця розподілилися між партіями і блоками, які подолали 4-відсотковий бар'єр. Таких виявилось вісім. Голоси за інші 22 партії і блоки, які не подолали бар'єр, розподілилися серед партій-переможниць у пропорціях, що визначалися кількістю голосів, поданих за кожну з них.

Бар'єр пройшли п'ять центристських партій і блоків та три лівих. Однак у міжпартійному змаганні найбільше голосів дістали якраз ліві. Тому голоси виборців, які висловилися на користь центристських і правих партій, що зазнали поразки, перейшли в основному до лівих. У цьому проявилася істотна недосконалість обраної виборчої системи.

Загальні підсумки парламентських виборів за партійними списками були такими: Комуністична партія України – 84 депутатських мандати, Народний рух України – 32, Блок СПУ-СелПУ – 29, Партія зелених України – 19, Народно-демократична партія – 17, «Громада» – 16, Прогресивно-соціалістична партія – 14, СДПУ(о) – 14.

Успіх комуністів був прогнозованим і пояснювався глибоким обуренням виборців, які страждали від мізерної оплати праці, не виплат заробітної плати і пенсій, розвалу системи охорони здоров'я та соціального забезпечення. КПУ пододала 4-відсотковий бар'єр навіть у Львівській області і не пройшла тільки в двох областях України – Івано-Франківській і Тернопільській.

Найбільша антикомуністична партія – Народний рух України – істотно поступилася за кількістю мандатів комуністам. Рухівський виборчий список опинився за бар'єром у шести областях. Блок соціалістів і аграріїв лівого спрямування теж міг поздоровити себе з успіхом, який пояснювався незадоволенням виборців існуючою владою. Проурядова Аграрна партія збрала близько 4 відсотків голосів, але не спромоглася подолати бар'єр.

Неочікуваним був успіх Партії зелених. Її лідерів ніхто не знав. Партія зуміла випередити своїх конкурентів, спекулюючи на гаслі збереження оточуючого середовища, хоча не була помічена раніше у широкомасштабних екологічних акціях. За неї голосували виборці, які розчарувалися в проурядових партіях, але не бажали голосувати за лівих.

Пододала 4-відсотковий бар'єр і пропрезидентська НДП. «Партія влади» активно сприяла саме цій партії в усіх областях України. Інша справа, що вона набрала вг'ятеро менше мандатів, ніж комуністи. Регіональний блок «Громада» нашвидкуруч створив колишній прем'єр-міністр Павло Лазаренко. Він замінив Є. Марчука на посаді голови уряду в травні 1996 р., але через рік змушений був піти у відставку. Основною базою «Громади» була вотчина П. Лазаренка – Дніпропетровська область. Прогресивно-соціалістична партія спромоглася подолати 4-відсотковий бар'єр перш за все завдяки харизматичному лідеру – Наталії Вітренко. Остання вийшла із СПУ, щоб зробити самостійну кар'єру. Прагнучи зменшити вплив такого талановитого політичного діяча, яким був О. Мороз, владні структури не шкодували місця в засобах масової інформації для демагогічних виступів Вітренко. Найбільше голосів ПСПУ здобула на батьківщині свого лідера – в Сумській області (21 відсоток). Об'єднані соціал-демократи проявили у передвиборчій боротьбі вражаючу активність, але не добилися вагомих результатів. Партія пододала бар'єр завдяки тому, що набрала у контрольованій кланом В. Медведчука Закарпатській області 31 відсоток голосів.

У цілому ліві партії в багатомандатному окрузі отримали 127 місць, а центристи і праві – тільки 98. Проте у мажоритарних округах виборці віддавали перевагу здебільшого не представникам від партій, а безпартійним. Обраним виявився 101 безпартійний депутат. З урахуванням результатів виборів по одномандатних округах комуністи мали у Верховній Раді 123 мандати, НРУ – 46, блок СПУ-СелПУ – 35, Партія зелених – 19, НДП – 31, «Громада» – 24, ПСПУ – 17, СДП(о) – 17. Безпартійні

депутати уже в парламенті приєднувалися, якщо вважали це за потрібне, до тієї або іншої фракції. Бажаючих приєднатися до лівих фракцій виявилось відносно небагато. Тому ліві не здобули більшості у Верховній Раді (171 депутат проти 218 центристів, якщо враховувати фракційну належність).

Перша сесія Верховної Ради 14-го скликання розпочала свою роботу 12 травня 1998 р. Очолив її один з керівників СелПУ Олександр Ткаченко. Першим заступником голови став Адам Мартинюк від Компартії України, заступником – представник об'єднаних соціал-демократів Віктор Медведчук.

Внаслідок кризового стану економіки і соціальної сфери треті президентські вибори (1999 р.) набули характеру референдуму: чи продовжити курс реформ, започаткований у 1994 р. діючим президентом (він заявив, що візьме участь у виборах), чи відмовитися від нього. Ліві партії були переконливими в критиці поточної політики, але не могли запропонувати як альтернативу нічого істотного. Заклики повернутися в минуле мали привабливий вигляд тільки для людей похилого віку.

Першим постраждав у ході жорсткої політичної боротьби екс-прем'єр-міністр П. Лазаренко. Коли факти про привласнення ним за короткий період перебування на чолі уряду колосальних коштів знайшли документальне підтвердження, він змушений був втекти за кордон. Після цього Верховній Раді не залишилося нічого іншого, як позбавити Лазаренка депутатської недоторканності. Об'єднання «Громада», парламентська фракція якого налічувала 44 депутати (третє місце після комуністів і народних демократів), розкололося й почало танути з катастрофічною швидкістю.

Розколовся також Народний рух України. Трагічна загибель у березні 1999 р. лідера партії В'ячеслава Чорновола не змогла припинити внутріпартійної боротьби.

Внутрішні протиріччя потрясли й інші партії, в т. ч. СДПУ(о) та НДП. Ряди народних демократів покинули, включно з їх колишнім лідером, багато депутатів. Новий лідер НДП Валерій Пустовойтенко, який протримався на посаді прем'єр-міністра довше за всіх (понад 2,5 року), заявив, що на вибори не піде, а буде підтримувати кандидатуру діючого президента. Частина членів НДП разом з позапартійними депутатами утворила нову фракцію – «За відродження регіонів» (предтечу майбутньої Партії регіонів).

Напередодні президентських виборів стало зрозуміло, що шанси на перемогу в таборі реформаторів мають лише Леонід Кучма і Євген Марчук. Керівники розколотого Руху Геннадій Удовенко і Юрій Костенко, а також лідер Партії зелених Віталій Кононов висунули свої кандидатури в президентській кампанії тільки для «розкрутки» власних партій.

У таборі лівих партій поборотися на найвищу в державі посаду вирішили Олександр Мороз, Петро Симоненко, Олександр Ткаченко і Наталія Вітренко. В разі свого приходу до влади ліві обіцяли розв'язати всі економічні й соціальні проблеми повністю і негайно. Всього ж за посаду президента, незважаючи на необхідність зібрати для реєстрації мільйон підписів на підтримку, ризикнули позмагатися 15 осіб. Після зняття в останній момент двох кандидатур претендентів (за власним бажанням) у виборчих бюлетенях залишилося 13 прізвищ.

Найбільше голосів набрав діючий президент. На друге місце вийшов П. Симоненко, далі майже з однаковою кількістю голосів – О. Мороз і Н. Вітренко. Нижче очікуваного результату фінішував Є. Марчук. Цілковитий крах спіткав обох лідерів Народного руху – Г. Удовенка і Ю. Костенка, котрі виявилися неспроможними поставити інтереси своєї партії вище власних. За лідера зелених В. Кононова проголосувало менше 77 тис. виборців.

Другий тур виборів відбувся 14 листопада 1999 р. Л. Кучма збільшив кількість поданих за нього голосів у менших пропорціях, ніж П. Симоненко, але цього вистачило для перемоги (за Кучму проголосувало 15 млн. 871 тис. виборців, за Симоненка – 10 млн. 665 тис.).

Після президентських виборів 1999 р. чисельність фракцій прогресивних соціалістів Н. Вітренко, лазаренківської «Громади», СелПу вийшла за межі критичної (фракція могла існувати, якщо в ній налічувалося не менше 14 депутатів). На до-

помогу СелПУ комуністи «підкинули» сімох своїх депутатів. Проте в кінці лютого 2000 р. п'ять членів фракції СелПУ об'єдналися з депутатами-мажоритарниками, щоб утворити нову фракцію «Солідарність». Ця фракція на чолі з колишнім членом СДПУ(о) Петром Порошенком заявила про підтримку президентського курсу.

Зміну співвідношення сил у парламенті демонструє нижченаведена таблиця:

Фракції	1-а сесія (12.05.1998)	4-а сесія (7.09.1999)	4-а сесія (21.01.2000)	5-а сесія (4.07.2000)
Комуністи	123	122	115	114
Лівий центр	35	-	-	-
Соціалісти	-	24	22	17
СелПУ	-	15	15	-
Прогресивні соціалісти	17	14	11	-
Громада	39	17	14	-
Батьківщина	-	28	35	34
СДПУ(о)	25	26	34	33
Солідарність	-	-	-	28
Трудова Україна	-	18	23	44
Відродження регіонів	-	28	36	36
Зелені	24	23	18	17
Реформи-Конгрес	-	21	13	15
НДП	89	30	27	23
НРУ, УНР	47	46	43	40
Позафракційні	49	35	39	49

За період, який характеризується у наведеній таблиці, сукупна чисельність лівих фракцій істотно скоротилася: із 175 осіб до 131. А кількість депутатів нелівої орієнтації зросла з 272 до 319 осіб. У такій ситуації ставало можливим створити більшість, яка могла б підтримати законодавчими актами курс ринкових реформ.

Варто зазначити, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. «броунівський рух» серед українських політиків не піддавався ані осмисленню, ані прогнозуванню. Як правило, той чи інший політик міг входити у найближче оточення президента Кучми, але, посварившись з ним, переходив на бік його противників. Так трапилося, зокрема, з В. Ющенком після того, як 26 квітня 2001 року голосами комуністів і пропрезидентських партій Верховна Рада висловила йому недовіру. Внаслідок цього кроку Віктор Ющенко став лідером опозиції.

Надії владної верхівки на подальший прогнозований та контрольований розвиток суспільства перекреслили парламентські вибори 2002 року. Перше місце за кількістю депутатів у Верховній Раді посів опозиційний блок «Наша Україна», очолюваний Віктором Ющенком (112 чол.), на другому місці опинився пропрезидентський блок «За єдину Україну» (102 чол.), на третьому – КПУ (66 чол.), на четвертому – СДПУ(о) (24 чол.), на п'ятому – СПУ (23 чол.) і на шостому – «Батьківщина» Ю. Тимошенко (22 чол.).

Головою Верховної Ради обрано Володимира Литвина, а лідер опозиції Віктор Ющенко отримав добрі стартові позиції напередодні президентських виборів, маючи, на відміну від чинного президента Леоніда Кучми, стабільно високий рейтинг. Леонід Данилович, реально оцінивши свої шанси, незважаючи на надання йому Конституційним Судом права балотуватися на посаду глави держави утретє, зробив ставку на Віктора Януковича, на той час прем'єр-міністра України.

Вибори 26 березня 2006 року, що проходили після конституційної реформи 2004 р. і під впливом ідей «помаранчевої революції», виявилися рекордними за кількістю партій і блоків, що взяли в них участь, – 45. Проте тривідсотковий бар'єр подолали лише п'ять політичних сил. Партія регіонів набрала 32,12% голосів і отримала 186

депутатських місць, БЮТ (Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» та Українська соціал-демократична партія) – 22,27% (129 місць), Блок «Наша Україна» (Народний союз «Наша Україна», Партія промисловців і підприємців України, Народний рух України, Християнсько-демократичний союз, Українська республіканська партія «Собор», Конгрес українських націоналістів) – 13,94% (81 місце), Соціалістична партія України – 5,67% (33 місця), Комуністична партія України – 3,66% (21 місце).

Зазначимо для порівняння, що у 2002 році з 33 партій і блоків до парламенту потрапило (при чотиривідсотковому бар'єрі) шість, а в 1988 році – вісім політичних сил.

Для участі у виборчих перегонах 2007 року зареєструвалося 20 політичних партій і блоків – найнижчий показник за останні декілька виборів. Це Комуністична партія України (оновлена), Партія національно-економічного розвитку України, «Український народний блок», Партія регіонів, Партія вільних демократів, Соціалістична партія України, «Блок Литвина», «Блок Юлії Тимошенко», Виборчий блок Людмили Супрун – Український регіональний актив (УРА), Блок «Християнський блок», Селянський блок «Аграрна Україна», Прогресивна соціалістична партія України, Блок «Наша Україна – Народна самооборона», Блок «Всеукраїнська громада», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Громадянська партія «Пора» (знята з реєстрації), Партія зелених України, «Блок партії пенсіонерів України», Всеукраїнська партія народної довіри, Виборчий блок політичних партій КУЧМА (Конституція – Україна – Честь – Мир – Антифашизм).

За результатами виборів абсолютним переможцем стала Партія регіонів (34,37% голосів виборців), що дало їй 175 депутатських мандатів (на 11 менше порівняно з попередніми виборами). Друге місце посів Блок Юлії Тимошенко – 30,71% (156 мандатів, на 27 більше порівняно з 2006 роком). Далі місця розподілилися так: Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (14,15%, 72 мандати, на 9 менше); Компартія України (5,39%, 27 мандатів, на 6 більше); «Блок Литвина» (3,96%, 20 мандатів, у попередньому складі Верховної Ради не був представлений і фактично змінив соціалістів, які не набрали трьох відсотків і втратили 33 депутатські мандати).

Суттєво змінили розстановку політичних сил в Україні президентські вибори 2010 р.

На початок вересня 2011 р. у Міністерстві юстиції України зареєстровано 192 політичні партії. Три з них, що сформували більшість у Верховній Раді України – Партія регіонів, Народна партія та Компартія України – за формальними ознаками, тобто за відношенням до влади, є правлячими. В опозиції до влади нині перебувають як парламентські партії (ВО «Батьківщина», «Наша Україна»), так і позапарламентські (представлені окремими своїми представниками у Верховній Раді – «Фронт змін», «Громадянська позиція», «Народна влада»; і не представлені – ВО «Свобода», Удар, Європейська партія України, Соцпартія України, «Справедливість» тощо).

Проходять об'єднувачі процеси як у владному таборі, так і в таборі опозиції. У першому випадку намітилася тенденція переходу ряду партій під крило правлячої Партії регіонів. Попереднє рішення про злиття прийнято II з'їздом «Сильної України», що відбувся восени 2011 р. Провідні опозиційні партії створили так званий Комітет опору диктатурі (КОД), спробували виробити спільну тактику і стратегію дій, скоординувати зусилля в передвиборній роботі, висунути спільних кандидатів у мажоритарних округах («Наша Україна», «Народна самооборона», «Громадянська позиція», «Фронт змін», БЮТ, ВО «Свобода», інші). Однак після голосування у Верховній Раді за закон про вибори до парламенту в рядах опозиціонерів стався розкол.

Не припиняються спроби створити сильну лівоцентристську партію. Ініціаторами виступили «Народна влада» (лідер – Йосип Вінський) та «Справедливість» (Станіслав Ніколаєнко). Процес розпочався зі створення української демократичної лівиці. В переговорному процесі взяли участь 11 учасників. Проте результат виявився не зовсім таким, на який сподівалися організатори. Ряд партій вийшов з переговорного процесу. Тому на базі партії «Справедливість» створена нова партія – «Українські ліві і селяни» – у звуженому форматі (на основі саморозпуску влилися «Народна влада», Українська селянська демократична партія, Всеукраїнський патріотичний

союз, Партія захисту селян). Керівництво Соціалістичної партії України на чолі з Олександром Морозом не захотіло відмовлятися від соціалістичного бренду і добилося, що ряд позасистемних партій (Соціалістична Україна, Козацька слава, Селянська партія України, дві партії Дітей війни) влилися в Соцпартію. СДПУ, СДПУ(о) та ряд інших, менш відомих, вирішили залишитися самостійними.

На думку голови правління Центру прикладних досліджень «Пента» Володимира Фесенка, 2011 рік став для лівих партій свого роду ренесансом, який буде продовжуватися і 2012 року. Для лівих настав період відродження, коли вони повертають свій рейтинг і стають впливовішими після різкого падіння їх авторитету у 2002 та 2006 роках.

Важливо, з точки зору Фесенка, що ліві стають ледь не єдиною альтернативою владі та її політичним силам. «Враховуючи той факт, що на політичній арені відсутні якісь принципово нові гравці та особи, ліві можуть суттєво виграти», – вважає експерт. Більше того, за його словами, сьогодні існує суспільна потреба в лівих силах.

Таким чином, процес формування багатопартійності в Україні, який розпочався ще до отримання незалежності, пройшов декілька стадій – від об'єднання громадян в основному на ідеях створення незалежної Української держави до визначення програмних цілей на основі класичних політичних ідеологій, посилення впливу партій на формування законодавчої та виконавчої влади, їх діяльність. Незважаючи на труднощі росту і наявність пострадянського синдрому, сьогодні в Україні партії представлені всім спектром політичних ідеологій – від комуністичної до консервативної.

1. Базовкін Є., Кремень ВУ. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994.
2. Білоус А. О. Політичні об'єднання України. – К., 1993.
3. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 1997.
4. Бойко О. Д. Україна 1991-1995. Тіні минулого чи контури майбутнього. К., 1996.
5. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада. К., 2005.
6. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. К., 1992.
7. Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. К., 1993.
8. Голобуцький О., Криворучко Т., Кулик В., Якушин В. Політичні партії України. К., 1996.
9. Державотворчий процес в Україні. 1991 – 2007. К., 2007.
10. Держалюк О. М. Криза в Україні 2006 року та її наслідки. К., 2006.
11. Закон України «Про політичні партії в Україні» //Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №23.
12. Кормич Л. І., Шелест Д. С. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. – К.: АВРІО. – 2004.
13. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1998.
14. Кузьо Т. Багатопартійна система України: проблеми і конфлікти //Політичні читання. – 1993. – №1.
15. Кульчицький С. Помаранчева революція. К., 2005.
16. Литвин В. Історія України. К., 2009.
17. Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994.
18. Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. К., 1997.
19. Майборода С. О. Політичний простір України //Вітчизна. – 1998. – №1-2.
20. Максак Г. Парламентские выборы в Украине: конфигурация коалиций //Палітычная сфера. – Мінск, 2006.
21. Мороз О. Партія, держава, влада. //Віче. – 1992. – №6.
22. Мороз О. Партії і суспільство //Голос України. – 1999. – №8.
23. Назаренко Б. Сучасні політичні партії України: деякі проблеми та перспективи розвитку. //Нова політика. – 1996. – №4.
24. Політичні партії України: У 3 т. – К., 2005.
25. Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідникове видання. – К., 2001.
26. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. К., 1995.

27. Про заборону діяльності Компартії України. Указ Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №44.
28. Про тимчасове припинення діяльності Компартії України. Указ Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №40.
29. Пуфлер Е. Партийна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації //Нова політика. – 1997. – №1.
30. Рубан В. В., Серегина Н. С. Многопартийная система Украины: как она есть. – Харьков: Ксилон. – 1998.
31. Слюсаренко А. Г. та інші. Новітня історія України. К., 2000.
32. Танчер В., Карась О., Кучеренко О. Політичні партії та рухи у світлі «ситуації постмодернізму». – К., 1997.
33. Томенко М. Українська перспектива. – К., 1995.
34. Україна: політична історія ХХ – початку ХХІ століття. К., 2007.
35. Чорновіл В. Скільки партій потрібно Україні? //Вісті Комбатанта. – 1997. – №4.
36. Шпак Олег. Дишло про вибори //Гарт. – №49. – 8 грудня 2011.
37. Яблонський В. Сучасні політичні партії України: Довідник. – К., 1996.

В статье анализируются процессы зарождения во времена советской Украины неформальных общественных организаций национально-демократического направления, которые стали предпосылкой формирования многопартийности после отмены ст. 6 Конституции УССР. Прослеживается в хронологическом порядке и систематизированном виде эволюция политических партий в независимой Украине, их место и роль в политической системе, изменение расстановки сил в Верховной Раде, реальное соотношение между левыми, центристами и правыми в различные периоды современной истории Украины.

Ключевые слова: политическая система, политические партии, политическая идеология, многопартийность, политическое структурирование, левые, правые, центристы, фракция.

Analyzed in the article are the processes of appearance in Soviet Ukraine of informal social organizations of national democratic orientation. These organizations had become the precondition of forming the multi-party system after the abrogation of provision 6 of Constitution of the UKSSR.

Traced back in chronological and systematized order is the evolution of political parties in independent Ukraine, their place and role in the political system and the change of the arrangement of political forces in the Supreme Soviet.

Also traced through is the correlation between the left and right wing politicians and the centrists in different periods of the Ukraine's contemporary history.

Key words: political system, political parties, political ideology, multi-party system, political structuring, left and right wing politicians, centrists, fraction.